

Τρις Τζαχίλη

Η ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ 1972-1973

Συμβολή στην Ιστορία του Ιερού Κορυφής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Δυσκολίες και επιλογές. Από τα υλικά κατάλοιπα στην ιστορική αφήγηση	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ. Το αρχαιολογικό υλικό, η χρονολόγηση, οι λειτουργίες	
1. Η κατάσταση του υλικού. Ερευνητικές δεσμεύσεις και ερευνητικές δυνατότητες	
– Η αποσπασματική κατάσταση της κεραμεικής	19
– Το πρώτο στάδιο. Η διαλογή, η τακτοποίηση και η αναπόφευκτη αρχική ταξινόμηση	19
– Οι συνέπειες του κατακερματισμένου συνόλου στην επιστημονική έρευνα	22
– Οι τρόποι θραύσης και η σημασία τους	23
– Οι ποσότητες. Πώς μετράται το μέγεθος του δείγματος	29
– Η σπάνις των παραλλήλων στην κεραμική της περιοχής και η αυτοαναφορικότητα, μία ακόμη περίπτωση περιφερειακότητας;	32
2. Οι χρονολογήσεις και η τυπολογία. Οι περίοδοι λατρείας	
– Η προβληματική εξίσωση του τυπολογικού και χρονολογικού πλαισίου	37
– Ανοικτό σύνολο με οριζόντιες πυκνότητες. Η θέση της ανασκαφής	39
– Τα τυπολογικά και χρονολογικά σχήματα του Βρύσινα	39
– Τα κενά, η συγχρονία και οι λειτουργίες	42
3. Η μαρτυρία της κεραμεικής για τις ενέργειες και τις πράξεις στο χώρο	
Χρήσεις και ποσότητες	44
– Αρχικές παραδοχές	44
– Οι χρήσεις των αγγείων και η ποικιλία τους	45
– Ανάγκη ποσοτικοποίησης. Προϋποθέσεις και συγκρίσεις	49
– Πρώτη περίοδος λατρείας (Παλαιοανακτορική)	49
– Δεύτερη περίοδος λατρείας (Νεοανακτορική)	52
– Μετανακτορική και Γεωμετρική περίοδος. Τρίτη περίοδος λατρείας;	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ. Επιλεγμένα δείγματα κεραμεικής. Κατάλογος και σχολιασμός	
Νεολιθική περίοδος	55
Πρώιμη Εποχή του Χαλκού	60
Μεσομινωική Ι περίοδος (MMIA-MMIB)	61
Μεσομινωική ΙΙ περίοδος	69
Κυψέλες, <i>Μαρία Κριαράκη</i>	91

Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδος (ΜΜΙΙΑ - ΜΜΙΙΒ)	100
Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδος (ΥΜΙΙΒ - ΥΜΙΙΓ)	130
Κεραμεική ιστορικών χρόνων	144
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ. Ειδικές κατηγορίες Κεραμικής	
Κωνικά κύπελλα, <i>Μαρία Ρούσσου, Ιρις Τζαχίλη</i>	151
Μικρογραφικά αγγεία, <i>Λουκία Φλεβάρη</i>	167
Κεραμική και ανθρωπόμορφα Ειδώλια, <i>Δημήτρης Σφακιανάκης</i>	185
Επίθετες πλαστικές μορφές ζώων, πτηνών και όφρων, <i>Πέγκυ Βιγλάκη, Νίκος Δασκαλάκης</i>	229
ΕΠΙΜΕΤΡΟ. Μελέτη τεχνολογίας και προέλευσης της κεραμικής <i>Γεωργία Κορδατζάκη</i>	263
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	305
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	305
ENGLISH SUMMARY	
The Pottery of the 1972-1973 Excavation. Contribution to the history of the Vrysinas Peak Sanctuary (Translation by Rosemary Tzanaki)	318
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	324

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΕΣ. ΑΠΟ ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

Η κεραμεική από το Ιερό Κορυφής του Βρύσινα καμία λάμψη δεν έχει. Είναι σχεδόν στο σύνολό της θρυμματισμένη, αποσπασματική, δύσκολα προσπελάσιμη. Η ενασχόληση με αυτήν υπήρξε μια μακρά πορεία και από την αρχή έως το τέλος μια δοκιμασία. Από το σωρό των θραυσμάτων (που μετριούνταν σε τόνους) ελάχιστα ήταν αναγνωρίσιμα ως προς το σχήμα του αγγείου, ακόμη λιγότερα μπορούσαν να αποκατασταθούν σχεδιαστικά, και μετρημένα στα δάχτυλα ήταν τα ακέραια. Η τεράστια αυτή ποσότητα, χωρίς πλήρη τεκμηρίωση, ήταν δύσκολα εντάξιμη σε δεδομένα τυπολογικά και χρονικά πλαίσια και δύσκολα διαχειρίσιμη, τόσο πρακτικά (οι τόνοι κάπως έπρεπε να διευθετηθούν στις αποθήκες για να είναι προσπελάσιμοι), όσο και επιστημονικά (να επιλεγούν κατευθυντήριες γραμμές για τη διαλογή και την τακτοποίηση).

Στις σελίδες που ακολουθούν θα προσπαθήσω να αναπτύξω συνοπτικά τους τρόπους προσέγγισης του υλικού, τα ερωτήματα που διαμορφώθηκαν, τις μεθόδους μελέτης και τους τρόπους διαχείρισης του όγκου της κεραμεικής. Σε όλη την προσπάθεια κύριο μέλημα ήταν να αποσταχθούν ορισμένα ιστορικά συμπεράσματα για τη φύση του Ιερού Κορυφής, τη θέση και το ρόλο του στην περιοχή, μαζί με την ένταξη στην ιστορία της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη και το Νότιο Αιγαίο.

Η αντιμετώπιση της κεραμεικής της ανασκαφής 1972-73 ως συνόλου

Η κεραμεική αντιμετωπίστηκε από την αρχή ως συνολικό εύρημα από έναν ειδικό χώρο τελετουργιών και τα ερωτήματα που τέθηκαν ακολούθησαν μια οπτική προσανατολισμένη στην ιδιομορφία του χώρου. Ως εκ τούτου λιγότερο μας απασχόλησαν στοιχεία μορφολογικά και τυπολογικά, που έτσι και αλλιώς το υλικό από τον Βρύσινα στην κατάσταση που είναι μπορούσε να φωτίσει μόνο περιορισμένα, και περισσότερο προωθήσαμε τη μελέτη θεμάτων που έχουν σχέση με τη χρήση και την ιστορία του χώρου, θέματα ποσοτήτων και πυκνότητας, θέματα αναλογιών σκευών ή θραυστότητας, που η ίδια η κεραμεική, παρά τη σαθρή της κατάσταση ή εξαιτίας αυτής, μπορούσε καλύτερα να φωτίσει.

Επομένως από εδώ προκύπτει η κύρια μεθοδολογική επιλογή. Προσπαθήσαμε να πλησιάσουμε την κεραμεική ως σύνολο και όχι μόνο απομονώνοντας μερικά κομμάτια, τα καλύτερα διατηρημένα ή αυτά που ήταν εξαίρετης τέχνης. Μια τέτοια αντιμετώπιση για τη θρυμματισμένη κεραμεική ενός Ιερού Κορυφής είναι μάλλον αλυσιτελής: Η σημαντική μαρτυρία που μπορεί να προσφέρει έγκειται στις λειτουργίες τις οποίες υποβοηθούσε και μέρος των οποίων είναι. Ως κατάλοιπο υλικό –φτωχό κατάλοιπο βέβαια– είναι μάρτυρας των πολύπλοκων και ποικίλου χαρακτήρα πράξεων στο βουνό. Η προσπάθεια, επομένως, έγκειται στον τρόπο διήθησης τέτοιας μορφής πληροφοριών από ένα κεραμεικό σύνολο που αποτελεί για τη λειτουργία της θέσης το πλέον ορατό και κατανοήσιμο ίχνος της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αυτό οφείλει να γίνει σε αντιπαραβολή και αμοιβαία αντανάκλαση με την άλλη μεγάλη κατηγορία ευρημάτων, τα ειδώλια, που ασφαλώς υποδηλώνουν και αυτά τις τελετουργίες δυνάμει των οποίων μεταφέρονται κατά εκατοντάδες στις στενές ακρώρειες. Και οι δύο κατηγορίες είναι πολύ ορατές, λόγω της

μεγάλης τους διατηρησιμότητας, και οι χρήσεις σε μεγάλο βαθμό παράλληλες ως προς το ότι κατέτειναν στο ίδιο τυπικό και τελετουργικό. Επιπλέον τα κατάλοιπα από τις δράσεις ενός ιερού δίνουν και άλλου είδους πληροφορίες διότι τα ευρήματα εμφανίζονται σε διαφορετικές αναλογίες απ' ό,τι σε άλλου είδους θέσεις, όπως οι οικισμοί. Επομένως η εσωτερική σύνθεση των αγγείων και η ταφονομία δίνουν μαρτυρίες για τη φύση των δρώμενων. Αυτοί οι ειδικότεροι στόχοι διαφοροποιούν λίγο και τη δεοντολογία στους τρόπους παρουσίασης του υλικού. Οι στόχοι ιδεατά πρέπει να καθρεφτίζονται και στους τρόπους παρουσίασης.

Προχωρώντας στην υλοποίηση, αυτό αποδείχθηκε δύσκολο και αμφίσημο. Το σύνολο των θραυσμάτων έπρεπε μεν να συνυπολογίζεται εξ ολοκλήρου για να λειτουργήσει, όπως περιγράφηκε, ως ακέραια δεξαμενή άντλησης πληροφοριών, αλλά σε μια δημοσίευση ισχύουν αναγνωριστικοί κανόνες. Ορισμένα κομμάτια έπρεπε να απομονωθούν για να προβληθούν ως δείγματα του συνόλου. Αναπότρεπτα αναφάνηκε η τάση να προβληθεί το διαφορετικό, το ιδιαίτερο, η εξαίρεση, ενώ για τη λειτουργία του ιερού μάς ενδιέφερε κυρίως ο κανόνας. Για να επέλθει η ισορροπία προσπαθήσαμε να συνθέσουμε κατάλογο όπου θα περιλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό τα κανονικά, αυτά που δεν παρουσιάζουν ιδιομορφίες, η μεγάλη πλειοψηφία. Αυτό δεν έγινε πάντα με επιτυχία. Κάποιες φορές χρειάστηκε να συμπεριλάβουμε για ειδικούς λόγους μερικές κατηγορίες θραυσμάτων με μεγαλύτερη λεπτομέρεια για να τονιστούν συγκεκριμένες πλευρές και να τεκμηριωθεί η δραστηριότητα (π.χ. η μελισσοκομία). Υπήρξαν λοιπόν εξαιρέσεις συνειδητές, παρ' όλα αυτά οι προσπάθειές μας κατέτειναν στο σύνολο.

Όταν αναφερόμαστε στο σύνολο, εννοούμε το σύνολο της ανασκαφής 1972-1973, όχι το σύνολο της κεραμικής της θέσης. Άρα θα μπορούσε κάποιος να πει ότι και αυτό έχει μερική αξία γιατί πρόκειται για ένα τμήμα και ότι, παρ' όλες τις προθέσεις, πάλι ένα μέρος της αρχικής απόθεσης είναι μόνο. Είναι όμως ένα μεγάλο μέρος, ένα ευρύ αντιπροσωπευτικό δείγμα, και αυτό δημιουργεί τη βάση για να αντιμετωπιστεί ως σύνολο. Η έννοια του συνόλου, επομένως, δηλώνει κυρίως την πρόθεση να αντιμετωπιστεί το μεγάλο δείγμα ως σύνολο δομημένο και όχι ως αδιευκρίνιστο συνονθύλευμα από όπου αποσπούμε ορισμένα τεμάχια. Ως απτή πραγματικότητα, άλλωστε, το σύνολο είναι άπιαστο. Γιατί και όλος ο λόφος αν ήταν ανεσκαμμένος, και όλη την κεραμική που θα μπορούσε να προκύψει από μια ανα-

Εικ. 1. Η περιοχή και η οροσειρά του Βρύσινα προς τα δυτικά. Φωτ. Δ. Σφακιανάκης

σκαφή εάν είχαμε, πάλι δεν θα ήταν η αρχική απόθεση, αλλά το αποτέλεσμα διεργασιών ανθρώπινων και φυσικών. Ωστόσο η έννοια του συνόλου, όσο σχετική και αν είναι, ισχύει ως μεθοδολογική επιλογή και διατυπώνει πρόθεση.

Οι στόχοι

Εξαρχής τέθηκαν τρεις ερευνητικοί στόχοι, τρεις κατευθυντήριες γραμμές σκέψης περισσότερο. Καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας προσπαθήσαμε να μην τους χάσουμε από τα μάτια μας. Αλλιώς η περιπλάνηση στα κιβώτια που άνοιγαν και από μέσα ξεχύνονταν τα χιλιάδες όστρακα κινδύνευε να έχει απλώς προσθετικό χαρακτήρα στα πάμπολλα άλλα ευρήματα της μινωικής Κρήτης και ιδιαίτερα από τα Ιερά Κορυφής, στην καλύτερη παράδοση του ακριβοδίκαιου θετικισμού.

Α. Ο πρώτος στόχος ήταν, γενικώς ειπείν, χρονικός και απέβλεπε στην κατάστρωση της εσωτερικής εξέλιξης και διαδοχής, της ιστορίας της *ανθρώπινης παρουσίας στη θέση*. Θα μπορούσαμε να τον ονομάσουμε «αναζήτηση της διαχρονικής πορείας της ανθρώπινης δράσης στο λόφο και την περιφέρειά του». Η μελέτη των θραυσμάτων θα έπρεπε να τεκμηριώνει τη χρονική διάσταση, τις διαδοχές, τα κενά ή τις πυκνότητες της ανθρώπινης δράσης κατά εποχές. Έτσι θα φαινόταν η χρήση του χώρου ανά περιόδους, η πιθανή διαφοροποίηση της χρήσης και η απαραίτητη συσχέτισή του με τα λοιπά γεγονότα της εποχής και της περιοχής. Η κατάστρωση της τυπολογίας και ο συσχετισμός της με τη χρονολόγηση υπήρξε δύσκολος στόχος. Η απόδοση των σπασμένων τεμαχίων σε χρονικές «φέτες», ώστε να εξυπηρετείται η διαδοχή των ιστορικών καταστάσεων ήταν κοπιώδης, κυρίως γιατί τα πράγματα συχνά λοξοδρομούσαν.

Εδώ φάνηκαν οι πρώτες αποκλίσεις. Οι εποχές, όπως υποδεικνύονταν από την κεραμική, και τυπολογικά και ως πυκνότητες θραυσμάτων από συγκεκριμένες περιόδους, δεν διαδέχονταν η μια την άλλη, υπήρχαν κενά, και η τυπολογία δεν ενέπιπτε πάντα στην καθιερωμένη κνωσιακή διαδοχή. Υπήρχε δυσκολία στην κατάρτιση των διαδοχικών φάσεων, δηλαδή της διαχρονίας, αλλά κυρίως των φάσεων που θα μπορούσαν να εκληφθούν ως συγχρονία. Ποια αγγεία, ποιο κεραμικό υλικό χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα με ποιο; Η διαχρονία είναι μια έννοια εύκολα κατανητή. Η συγχρονία όμως που θα επιτρέψει το άνοιγμα προς το λατρευτικό τυπι-

κό καταστρώνεται δυσκολότερα. Η εξεύρεση της συγχρονικότητας ορίζει «φέτες» στη διαχρονία, την τέμνει και συμπλέκεται με αυτήν. Αλλά για τα ερωτήματα που τίθενται στο κεραμεικό υλικό ενός Ιερού Κορυφής, αυτή είναι που κυρίως μετράει.

Β. Ο δεύτερος λοιπόν στόχος, εξίσου σημαντικός, έχει ως προαπαιτούμενο τη *συγχρονία*. Είναι η *διερεύνηση των λειτουργιών*, η προσπάθεια κατανόησης των δρώντων του ιερού σε έναν παροντικό χρόνο πεπερασμένο, με σαφή όρια. Μόνο έτσι μπορεί να φανούν οι λειτουργίες που προϋποθέτουν το ταυτόχρονο, το συλλειτουργούν, την αλυσίδα χρήσης και διανομής σε περιορισμένο χώρο, τις ανθρώπινες κινήσεις, ανάγκες, σχέσεις, στην προκειμένη περίπτωση μέσω των κεραμικών σκευών που χρησιμοποιούνταν. Για να γίνει αυτό απαιτείται πλην της τυπολογίας και η διακρίβωση όλου του φάσματος των πιθανών χρήσεων ενός αγγείου. Πώς στεκόταν, πώς το έγερναν, πώς άδειαζε, από πού το έπιαναν, τι χωρητικότητα είχε, πώς μεταφερόταν. Ακόμη και ποια και πόσα διαφορετικά πράγματα μπορούσε κάποιος να κάνει με αυτό. Μόνο αν θεωρηθεί ως προϋπόθεση η συγχρονία, ακόμη και εκτεταμένη ή συμβατική, μπορεί να γίνει η προσπάθεια προσέγγισης των λειτουργιών. Για ένα Ιερό Κορυφής αυτό είναι τεράστιας εμβέλειας διότι είναι η διερεύνηση του λόγου των επισκέψεων, των συναθροίσεων, της ύπαρξής του εν τέλει: αν καταλάβουμε τι έκαναν, μπορεί να καταλάβουμε και γιατί το έκαναν. Αλλά προϋποτίθεται η συγκρότηση συγχρονικών οριζόντων που θα μπορούν να ταυτίζονται με συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Αυτό ήταν από τα δυσκολότερα σημεία της πραγμάτευσης. Εμπειρείχε έννοιες όπως οι εξαιρέσεις και οι ιδιοτυπίες που προϋποθέτουν μια κανονικότητα, η περιφερειακότητα που προϋποθέτει ένα κέντρο, η σπάνις των παραλλήλων σε επίπεδο περιοχής, όπου πάλι πρέπει να οριστεί κάποιο κέντρο (η περιοχή Φαιστού ίσως), η ανθρώπινη κινητικότητα, τι κατασκευάζεται επί τόπου και τι μεταφέρεται. Αυτό μας φέρνει κοντά στον τρίτο στόχο που είναι η γεωγραφική περιοχή εξυπηρέτησης του ιερού όπως καθρεφτίζεται στην κεραμική.

Γ. Ο τρίτος στόχος είναι *γεωπολιτικός*. Για την κατανόηση της φύσης του ιερού πρέπει να κατανοήσουμε την προέλευση των επισκεπτών, πράγμα που με τη σειρά του προϋποθέτει την κατανόηση της περιοχής που εξυπηρετεί, τις αποστάσεις από τους γύρω οικισμούς ή τις τυχόν συμβολικές διαφοροποιήσεις. Όχι μόνο συνολικά, όχι μόνο ως προς τα φυσικά όριά του, τις πτυχώσεις και την υδροκριτική, αλλά και ως προς την ανθρώπινη κατάληψη του χώρου. Αυτό θα μας οδηγήσει να καταλάβουμε τον ευρύ του ρόλο, στο μέτρο που αντανακλώνται οι πυκνότητες και οι επικοινωνίες των οικισμών, οι οδοί, τα μονοπάτια (Σμπόνιας 2011). Μια θέση κοινωνικής συγκέντρωσης, όπως το Ιερό Κορυφής του Βρύσινα, αντικατοπτρίζει και φυσικά και ως προς τις ανθρώπινες επιλογές την περιοχή και το περιβάλλον γιατί διαμορφώθηκε από αυτές τις παραμέτρους. Η δε επιλογή της θέσης ως τόπου συγκέντρωσης αποτελεί ένα ιστορικό και πολιτισμικό φαινόμενο. Βασική πηγή πληροφοριών είναι η διερεύνηση της προέλευσης των επισκεπτών, μέσω της ανάλυσης της κεραμικής. Για το θέμα έχουμε ένα πολύ καλό εργαλείο: τις αναλύσεις κεραμικής ύλης με βάση αρχαιομετρικές μεθόδους. Μέσα από διαδοχικές εξετάσεις (ορυκτολογική, χημική, πετρογραφική) ανασυντίθενται μαζί με τη διαδικασία κατασκευής του αγγείου οι τρόποι απόληψης της αργιλικής πρώτης ύλης. Άρα η σύσταση του πηλού ενός αγγείου φέρει το αποτύπωμα της γεωλογίας της περιοχής. Αυτό σημαίνει ότι με μεγάλη πιθανότητα φέρει ταυτόχρονα τη σφραγίδα της γεωγραφικής προέλευσης των αγγείων που έφτασαν στον Βρύσινα μαζί με τους κομιστές τους. Ο τόπος κατασκευής των αγγείων δεν είναι ποτέ μακριά από τον τόπο απόληψης του πηλού και άρα ούτε και οι χρήστες είναι μακριά. Η αρχαιομετρική αυτή εξέταση στις κεραμικές αποθέσεις του Βρύσινα έδωσε πολλές σημαντικές παρατηρήσεις. Η κυριότερη ίσως είναι η διαπίστωση ότι υπάρχει πλειάδα κεραμικών παραδόσεων, γεγονός που σημαίνει ότι οι επισκέπτες έρχονταν από πολλά μέρη κομίζοντας την τοπική κεραμική τους και τις παραδόσεις τους. Η ύπαρξη πολλών κωμών, το δίκτυο σχέσεων μεταξύ τους και το γεγονός της συγκέντρωσης στο ιερό ανθρώπων από ποικίλες προελεύσεις μαρτυρείται αδιαμφισβήτητα από

την κεραμεική. Ενώ συνήθως στους οικισμούς οι κεραμικές ύλες των σκευών είναι μία ή δύο, στο Ιερό Κορυφής είναι 12. Άλλο στοιχείο ιστορικής εμβέλειας είναι ότι η προέλευση των επισκεπτών δεν είναι μακρινή, υπολογίζεται ότι θα έρχονταν από μια απόσταση 20 χιλιομέτρων σε ευθεία γραμμή. Τα χωριά και οι κώμες βρίσκονταν περιμετρικά στις πτυχές της οροσειράς του Βρύσινα ή λίγο πιο μακριά, αλλά εντός ακτίνας σχετικά περιορισμένης. Το κύριο δε σημείο προέλευσης είναι στα νότια και νοτιοανατολικά. Προς τα εκεί «έβλεπε» το ιερό. Τα θέματα αυτά εξετάζονται στο επίμετρο της Γεωργίας Κορδατζάκη, το οποίο αφορά την ανάλυση των πηλών και στο οποίο στηρίζεται μεγάλο μέρος της προβληματικής του τόμου.

Οι ως άνω στόχοι ήταν περισσότερο ένα πλαίσιο σκέψης. Στο διάστημα της έρευνας αποτελούσαν όχι τόσο στόχους, όσο κυρίως γραμμές πλοήγησης. Συνεχώς νέα θέματα και ανάγκες νέων δεοντολογιών παρουσιάζονταν. Ακούω όμως ήδη τους τριγμούς της κριτικής. Δεν θα μπορούσε να εκληφθεί αυτό ως λήψη του ζητούμενου; Μήπως είναι ένας έμμεσος τρόπος να απαντά κανείς εκ των προτέρων; Μήπως το ερευνητικό πεδίο με τον τρόπο αυτόν είναι από πριν περιγεγραμμένο, αν όχι προδιαγεγραμμένο, αφού το αποτέλεσμα, ως γνωστόν, εξαρτάται από την επιλογή του ερωτήματος; Συνειδητά όμως το επιλέξαμε για να δοθεί στην έρευνα σκελετός και νόημα, αφήνοντας όσο μπορούσαμε το χώρο ανοιχτό σε εκπλήξεις και διεμβολισμούς. Προσπαθήσαμε να αποφύγουμε αυτόν τον κίνδυνο με συνεχείς αμφισβητήσεις των στόχων, με συμπληρωματικά ερωτήματα δυνάμει ανατρεπτικά, με αναψηλαφήσεις περί του καίριου ή μη χαρακτήρα τους και του κατά πόσον ήταν ικανά να οδηγήσουν σε σύνθεση, στις περίφημες προωθητικές συνθέσεις που ονειρευόμαστε πάντα. Αλλά ποτέ δεν αμφισβητήσαμε ότι έπρεπε να τεθούν εξ αρχής. Αυτοί ή άλλοι πιο κατάλληλοι στόχοι οφείλουν να τίθενται κυρίως σε σχέση με μετακινούμενες εννοιολογικές οντότητες όπως τα Ιερά Κορυφής, συνεχώς υπό διαπραγμάτευση και συνεχώς υπερνοηματοδοτημένες. Διότι η άλλη εκδοχή είναι ένας θετικισμός άνευ νοήματος. Τι νόημα θα μπορούσε να έχει η προσθήκη 15.000 άλλων αγγείων και θραυσμάτων στα εκατοντάδες χιλιάδες που υπάρχουν ήδη, τόσο από Ιερά Κορυφής όσο και από άλλες μινωικές θέσεις; Η κατανόηση των ιστορικών φαινομένων δεν προχωρεί διά της προσθέσεως. Ωραία, αλλά μήπως διά της προθέσεως δεν είναι εξίσου έωλο; Αυτοί είναι οι δύο πόλοι που ορίζουν τις αναζητήσεις μας άρρυθμα εκ πρώτης όψεως, αλλά εύρυθμα σε βάθος χρόνου. Οι περιπλανήσεις, παραπλανήσεις και αποπλανήσεις μετατρέπονται σε πορεία σε μακρύ χρονικό διάστημα. Τη στοχοθεσία λοιπόν την αναλαμβάνουμε με όλους τους κινδύνους. Ει μη τι άλλο και μόνο για να φανούν οι αποκλίσεις, για να αποτελέσουν –οι συμβατικοί στόχοι– το νοητό φωτισμένο σημείο που (σωστό ή λάθος) επιτρέπει να διακρίνει κανείς τι υπάρχει γύρω γύρω.

Η ανάδειξη των τελετουργικών διαδικασιών και οι περίοδοι λατρείας. Μία μορφή πρώιμης αμφικτιονίας;

Οι τελετουργίες είναι κάτι ιδιαίτερα σύνθετο. Όπως γνωρίζουμε από άλλες περιόδους με πληροφορίες γραπτές, προφορικές ή οπτικές, είναι ένα σύνθετο τυπικό που συνίσταται στην τέλεση σκηνικών πράξεων, την απαγγελία λόγων, την εκτέλεση χορευτικών κινήσεων με συνοδεία μουσικής και χειρονομιών, απολύτως προκαθορισμένων, σε απαρέγκλιτη σειρά. Είναι ένα καθορισμένο πλέγμα συνειδητών ή ασυνειδητών δρώμενων. Υπάρχει πάντα περιεχόμενο, κάποιου είδους αναπαράσταση ή επίκληση. Υπάρχει πάντα στόχος και επανάληψη. Εκφράζονται άρρητα και ρητά πίστεις, όρκοι και ευχές και αναπαράγονται συμβάντα ορατά και αόρατα με σύμβολα, μāsκες και χορούς σε περίβλεπτο χώρο. Τελούνται σε πλαίσιο σχέσεων κοινοτικών τις οποίες ενδυναμώνουν ή πρόσκαιρα διαρρηγνύουν για να ανανεωθούν μαγικά¹. Παίρνουν μέρος όλοι όσοι ανήκουν σε μια κοινότητα, είτε συμμετέ-

1 Οι απόψεις για την τελετουργία εκκινούν από την ιδέα του Emile Durkheim ότι η θρησκεία στηρίζεται και αλληλεπιδρά σε μορφές κοινοτισμού, συλλογικότητας και αλληλεγγύης (Durkheim 1912). Αυτές οι ιδέες δύνανται να συμπορευθούν και να ερμηνεύουν τα αρχαιολογικά δεδομένα του Βρύσινα και των άλλων Ιερών Κορυφής.

χοντας είτε αποκλειόμενοι. Όλα γίνονται επαναληπτικά, αυτό ίσως είναι το κυριότερο στοιχείο των τελετουργιών μαζί με τη συλλογικότητά τους. Ας θυμηθούμε τις τακτικές θυσίες στην αρχαία Ελλάδα και τα συλλογικά τελετουργικά γεύματα που ακολουθούσαν.

Κυρίως λόγω των ευρημάτων, αλλά και εκτός αυτών, πολλά στοιχεία ωθούν στο να ερμηνευτεί η κορυφή του λόφου του Βρύσινα ως ένας τόπος τελετουργιών και μαζί τόπος κοινοτικών συγκεντρώσεων και λατρείας. Οι τόποι συγκεντρώσεων με τον συμβολικό χαρακτήρα που αποκτούν στο πέρασμα του χρόνου συμψύρονται στην Ελλάδα με τους τόπους λατρείας. Προέχει ο κοινοτικός και συλλογικός χαρακτήρας που προϋποτίθεται στους τόπους λατρείας. Οι συμβολισμοί και το τυπικό προάγουν και καταδεικνύουν κατά τον Durkheim την ισότητα και τη συλλογικότητα². Είναι κάτι αντίστοιχο με τις *αμφικτιονίες* στην αρχαία Ελλάδα. Εκτός από κάποιου είδους ομοσπονδία αρχαίων πόλεων, οι αμφικτιονίες είναι τόπος συνάντησης, τόπος λατρείας και τόπος πολιτικής ενότητας ανθρώπων του ιδίου έθνους. Τα Ιερά Κορυφής θα μπορούσαν να θεωρηθούν μια μορφή πρώιμων αμφικτιονιών στη μινωική Κρήτη. Ο Βρύσινας από τη θέση του και μόνο θα μπορούσε να παραβληθεί με ένα no man's land ανάμεσα σε βοσκοτόπια και ορεινά μονοπάτια. Καμίας συγκεκριμένης κώμης χώρα δεν θα ήταν. Εξ ορισμού θα ήταν στην άκρη περισσότερων, ακτινωτά, όπου μπορούσαν ισότιμα να συγκεντρωθούν τα γένη σε ένα σημείο στο οποίο συνέκλιναν οι *χώρες* των κωμών, κοντά σε φυσικά περάσματα. Είναι ένας φυσικός τόπος συνάντησης για να συναπαντώνται σε τακτά διαστήματα οι γείτονες, τα μέλη των μεγάλων οικογενειών, τα γένη, οποιαδήποτε μορφή και οποιαδήποτε πορεία και αν είχαν. Να επιβεβαιωθούν οι σχέσεις, να λυθούν οι αντιθέσεις, να αναληφθούν οι απώλειες, οι χαμένοι. Δεν θα πρέπει να φανταστούμε κάτι παγιωμένο. Συχνά τα γένη θα αυξάνονταν ή θα μειώνονταν, θα γίνονταν μετακινήσεις, οι άνθρωποι θα μπορούσαν να έχουν πολλαπλές και όχι αποκλειστικές σχέσεις ανάλογα με τις συγγένειες, την ηλικία κ.λπ. Ήταν μια συνάντηση και με τις υπερφυσικές δυνάμεις, το άλογο, το επέκεινα, που όλοι οι επισκέπτες επικαλούνται και που προσπαθούν με λόγια, μικρά ομοιώματα και ίσως κινήσεις να του μιλήσουν, να το εξημερώσουν. Συχνά, σχεδόν πάντα, οι τόποι αυτοί είναι πλάι σε πηγές και νερά, όπως τα αρχαία ελληνικά ιερά.

Το αρχαιολογικό υλικό είναι ένα τμήμα των υλικών καταλοίπων – ασημαντα paraphernalia των υψηλών δρώμενων που περιλάμβαναν μεγάλα συλλογικά γεύματα, οينوποσία και μάλλον χορούς και τραγούδια. Κάποιο λατρευτικό τυπικό σχετικά με τα εκατοντάδες ειδώλια που έχουν βρεθεί στην κορυφή και τις πλαγιές θα πρέπει να συνόδευε τη μεταφορά τους, με τα χέρια, σε καλάθια, σε διστάκια, στο βουνό. Υποθέτω κάποιο τελετουργικό εναπόθεσης, κάποιες κινήσεις των δαχτύλων, κάποια μικρή διαμόρφωση των πήλινων συνταγμάτων, άλλα ειδώλια πιο μπροστά, άλλα πιο πίσω, ένα-ένα ή πολλά μαζί ανθρώπινα και ζωόμορφα ομοιώματα. Μπορούμε όμως να φανταστούμε τον πλούτο που χάσαμε από την ποικιλομορφία, την ποικιλία των κινήσεων, των χρωμάτων, των σύνθετων ενδυμασιών των ανθρωπόμορφων ειδωλίων. Οι επισκέπτες θα περπατούσαν ανάμεσά τους, ανάμεσα σε κοπάδια εκατοντάδων ταύρων και ανάμεσα σε πολύχρωμες μικροσκοπικές κομπές κυρίες με καπέλα, παρατηρώντας, σχολιάζοντας, προσεχτικά μην κάνουν ζημιά.

Από τα αγγεία συνάγουμε μερικές κινήσεις και μερικούς στόχους των επισκεπτών, αυτό άλλωστε είναι η συνεισφορά της κεραμεικής στη γνώση του τελετουργικού και η συνεισφορά και του παρόντος τόμου. «Προσοχή στο κενό» ήταν ο ευφυής τίτλος του Carl Knappett για τη δυνατότητα συναγωγής ιστορικών συμπερασμάτων από μία μόνο κατηγορία τεχνουργημάτων (Knappett 2002, Van de Moortel 2002). Ωστόσο μερικά συμπεράσματα μπορεί να υπάρξουν. Οι κινήσεις που συνάγονται από τη μορφή των αγγείων είναι οι πιο βασικές ανθρώπινες κινήσεις, οι πιο απτές,

2 Η ερμηνεία της μινωικής κοινωνίας ως μιας κοινωνίας που προάγει τη συλλογικότητα και την αλληλεγγύη γύρω από τα ονομαζόμενα ανάκτορα προτάθηκε από τον J. Driessen (2015) για τις πόλεις κυρίως. Νομίζω ότι τα Ιερά Κορυφής είναι ένα φαινόμενο ανάδειξης των δομών της κοινοτικής ζωής που βασίζεται στην ισότητα.

εκεί που συμπλέκεται η φυσιολογία του σώματος με την εργονομία. Παράλληλα είναι οι πιο βαθιά πολιτισμικά διαμορφωμένες γιατί αντανακλούν τις σχέσεις του ανθρώπου με το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον στις πηγαίες εκφάνσεις. Το πώς κάθεται κάποιος, πώς πίνει, πώς σηκώνει το ποτήρι στο χείλος του, πώς πιάνει την τροφή είναι από τα βαθιά, τα βασικά πολιτισμικά στοιχεία που έφτασαν να θεωρούνται φυσικά χωρίς να είναι.

Ως παράδειγμα θα αναφερθώ σε μια κατηγορία σκευών που συνδέονται με μια από τις πιο θεμελιώδεις αισθήσεις, την οσμή. Σώζονται αρκετά σκεύη που ονομάζονται πύραυνα ή πυριατήρια με τα οποία μεταφέρονταν κάρβουνα με αρωματικές ουσίες και λάδια που γέμιζαν την ατμόσφαιρα με ελαφρά αχνίζοντα μύρα. Κάποιος τα περιέφερε μέρα ή νύχτα ανάμεσα στους επισκέπτες. Ίσως με ρυθμικά βήματα και σιγαλές απαγγελίες ευχών και πολλή προσοχή. Τα κρατούσε από τη μακρά λαβή προσεχτικά, μακριά από τα μέλη του και αυτά των άλλων. Η μνήμη αυτών που τα περιέφεραν και όλων των άλλων που τους τύλιγε η μυρωδιά ήταν για πάντα στο μυαλό και τις αισθήσεις των επισκεπτών, συνδυασμένη με τα τελετουργικά γενόμενα, γιατί οι λέξεις και οι άνθρωποι ξεχνιούνται, ενώ η μυρωδιά και η γεύση όχι. Ανεξήγητα πολλά από αυτά τα σκεύη βρίσκονται ακέραια στο αρχαιολογικό υλικό (ανασκαφή 2004-2011). Θα μπορούσα να αναφερθώ επίσης στην όραση, στην ακοή, στη γεύση, στον ήχο των βημάτων, του αέρα, στο λαχάνιασμα των ανθρώπων.

Θέματα αναπαράστασης και όψης. Κεραμική και ειδώλια

Όλα τα πλατώματα της κορυφής του Βρύσινα ήταν κατάφορτα από μικρών διαστάσεων ανθρώπινες και ζωομορφες μορφές, μικρές και λίγο μεγαλύτερες (τα μεγαλύτερα ανθρωπόμορφα δεν ξεπερνούσαν τα 20 εκατοστά), πολύχρωμες και πολύμορφες. Όπως και από δεκάδες αγγεία. Στους βράχους ή ανάμεσα σε θάμνους, σε φυσικά στηρίγματα ή σε βάσεις από διάφορα υλικά βρίσκονταν παντού, όρθια ή μετακινημένα από τους αέριδες, τις βροχές ή τις ανθρώπινες παρεμβολές. Τραβούσαν την προσοχή και συνδιαμόρφωναν το τοπίο της κορυφής, τόσο τα πρόσφατα εναποτεθειμένα με τους έντονους χρωματισμούς όσο και τα πιο παλιά, σε μεγάλο βαθμό όμοιου γενικού περιγράμματος. Ανάμεσά τους κινούνταν οι πραγματικοί άνθρωποι σκύβοντας και μετακινώντας τα καμιά φορά. Παντού ανάμεσα υπήρχαν και αγγεία που πέραν ή μαζί με την κατ' εξοχήν λειτουργία τους συμμετείχαν στην κατασκευή αυτού του εικονογραφημένου σύμπαντος. Έφεραν στο γενικό τους πλαίσιο παραστάσεις από επίθετες, χρωματιστές πλαστικές διακοσμήσεις, που βρίσκονταν είτε στις ευρείες εξωτερικές και εσωτερικές ανοιχτές επιφάνειες είτε στο χείλος είτε στις λαβές είτε στον πυθμένα (Τζαχίλη 2011). Η εικονογραφία είναι ποικίλη. Είτε είναι τοπία με βράχους, κλαδιά, πτηνά, φιδάκια και κυρίως βοοειδή. Είτε ανθρώπινες μορφές, γυναικείες στην πλειονότητά τους, αλλά και ανδρικές, σε μεγάλη ποικιλία στάσεων και κινήσεων και ανάμεσά τους χορευτές μουσικοί και ταυροκαθάπτες. Τα αγγεία με τις πολυπληθείς επίθετες εικονιστικές παραστάσεις είναι μια από τις ιδιομορφίες του Βρύσινα της Παλαιοανακτορικής περιόδου που συμπίπτει με την πρώτη περίοδο λατρείας.

Η εγγραμματοσύνη

Στον Βρύσινα έχουν βρεθεί ποικίλων κατηγοριών ίχνη γραφής, από πραγματικές επιγραφές της Γραμμικής Α σε λίθινες τράπεζες προσφορών έως σφραγίδες με ιερογλυφικά. Επίσης υπάρχουν και πολλά πρόχειρα σημεία σε αγγεία (πιο σπάνια σε ειδώλια) που αποτελούν είτε τμήματα επιγραφών είτε σημεία κεραμέων (Davaras & Brice 1977, Hallager, Papadopoulou & Tzachili 2012, Γιοκαριδάκη-Σκανδάλη 2014, Τζαχίλη & Γεωργακόπουλος 2015). Στον τόμο αυτόν δεν ασχολούμεθα με το θέμα αυτό, το οποίο θα περιληφθεί στους επόμενους. Αλλά θέλουμε να υπογραμμίσουμε σε ένα πλαίσιο κατανόησης του ρόλου του ιερού ότι σχεδόν όλα τα είδη των επιγραφών των δύο λατρευτικών περιόδων, Παλαιοανακτορικής και Νεοανακτορικής, υπάρχουν στον Βρύσινα, τα Μινωικά Ιερογλυφικά και η Γραμμική Α. Οι

επιγραφές σε τράπεζες προσφορών είναι αναμενόμενο εύρημα σε Ιερά Κορυφής. Οι σφραγίδες με τα ιερογλυφικά είναι πιο σπάνιο εύρημα (εκτός από εκείνην του Γιούχτα), αλλά στον Βρύσινα βρέθηκε ένα σπάνιο δείγμα. Οι ομάδες επισκεπτών που ανέβαιναν στο λόφο εκκινώντας από κώμες και χωριά της περιφέρειας γύρω από αυτόν, συμμετείχαν στα δίκτυα ανταλλαγών και αναδιανομών των οποίων μάρτυρας είναι η γραφή. Η συστηματική σύγκριση των γραπτών τεκμηρίων από τον Βρύσινα με αντίστοιχα στοιχεία από άλλα Ιερά Κορυφής και κεντρικές διοικητικές θέσεις θα φωτίσουν το ρόλο του Ιερού σε τέτοια ανταλλακτικά δίκτυα. Ως τόπος συνάντησης διαφορετικών ομάδων θα μπορούσε να είναι ένας τόπος όπου γίνονταν συνεννοήσεις και διαπραγματεύσεις χωρίς να είναι αναγκαστικά ένας τόπος αποθήκευσης προϊόντων και αρχειοθέτησης.

Η ανάδειξη της ιστορικότητας. Η αρχή και το τέλος των Ιερών Κορυφής

Η ανθρώπινη παρουσία στη λεγόμενη κορυφή Άγιο Πνεύμα δεν ήταν συνεχής, υπήρχαν περίοδοι απουσίας, ασυνέχειας. Από την κεραμεική μαθαίνουμε για τη σποραδική και περιορισμένη παρουσία στα νεολιθικά χρόνια και την οινωεί απουσία ανθρώπινης παρουσίας στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Ακολούθησαν οι δύο περίοδοι έντονης επισκεψιμότητας που συνδέονται με τις δύο περιόδους λατρείας. Η πρώτη είναι στην Παλαιοανακτορική περίοδο, ενώ η δεύτερη είναι στη Νεοανακτορική. Στην ουσία του το τελετουργικό διαμορφώθηκε κατά την πρώτη και προϋπέθετε μεγάλες ομάδες ανθρώπων που συμμετείχαν. Οι τελετουργίες δεν αλλάζουν σημαντικά στην επόμενη περίοδο. Οι συγκεντρώσεις στο λόφο συνεχίζονται με κάποιες ίσως μετακινήσεις του κέντρου βάρους. Κατόπιν υπάρχει κενό (YMIB, YMII, YMIIIA). Ακολουθεί πιθανότατα μια τρίτη περίοδος λατρείας στο τέλος της Εποχής του Χαλκού (YMIIIB-Γ) αρκετά διαφορετικού χαρακτήρα, που χρονικά συνεχίζεται εντός της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου. Συμβαδίζει με τους οικισμούς-καταφύγια που έχουν εντοπιστεί στον Βρύσινα χωρίς σαφή όρια ως προς το χώρο. Ουσιαστικά τότε παύει η χρήση του χώρου ως υπαίθριου τόπου λατρείας και συναθροίσεων. Κατόπιν η ανθρώπινη παρουσία είναι εξαιρετικά αραιή (εντοπίζονται μόνο μερικά ελληνιστικά αγγεία) με μια σχεδόν πλήρη απουσία κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Το Ιερό Κορυφής του Βρύσινα ως τόπος λατρείας και δημόσιων συγκεντρώσεων είναι ένα φαινόμενο ιστορικό: η εμφάνιση τοποθετείται γύρω στο 1900 π.Χ., κάπου στην MMIB περίοδο, και το τέλος βρίσκεται γύρω στο 800 π.Χ., προς το τέλος της Γεωμετρικής περιόδου. Ενδιάμεσως η ανθρώπινη παρουσία ήταν άνιση, υπήρχαν περίοδοι έντονης επισκεψιμότητας όπως και κενά. Συνδέθηκε με το φαινόμενο της αστικοποίησης στην Κρήτη, παρακολούθησε τη διαμόρφωση των άστεων και έδυσε με τη μεγάλη ακμή των μινωικών πόλεων. Όταν παρουσιάστηκε πάλι, για λίγο σχετίστηκε με το φαινόμενο των οικισμών-καταφύγια, τη μεταφορά των οικισμών σε ορεινούς χώρους όπως και γύρω από τον Βρύσινα, όπως κατέδειξε και η σχετική επιφανειακή έρευνα. Όταν πολύ αργότερα εγκαταστάθηκαν και πάλι άνθρωποι σε κάποια μόνιμη μορφή, τη Μεσοβυζαντινή περίοδο, η κοινωνία και η θρησκεία είχαν αλλάξει.

Ευχαριστίες

Οι πρώτες ευχαριστίες οι δικές μου και της ομάδας των συνεργατών, φοιτητών τότε και νέων επιστημόνων τώρα, οφείλονται στον καθηγητή Κωστή Δαβάρια για τη γενναϊόδωρη παραχώρηση του υλικού της κεραμεικής από την ανασκαφή 1972-73. Η ευγενική μορφή του ήταν συνεχώς στο νου μας. Το εύρος της παιδείας του, η επινοητικότητα, η ακατάβλητη προσπάθεια κατανόησης του αρχαιολογικού υλικού σε πλαίσια μεσογειακά και ανατολικά, η ακρίβεια των εκφράσεών του ήταν μια συνεχής αναφορά για μας. Για μένα υπήρχε και μια άλλη, ιδιαίτερη σημασία. Το καλοκαίρι του 1999 (ή μήπως του 2000), ο Κ. Δαβάριας πέρασε από το Ρέθυμνο. Δεν γνωριζόμασταν ακόμη, είχαμε μιλήσει μόνο στο τηλέφωνο. Δοκίμασε να με βρει

μέσω τηλεφωνικού καταλόγου. Εμένα δεν με βρήκε, βρήκε όμως κάποιον άλλον Τζαχίλη. Έτυχε να είναι ένας χαμένος για χρόνια κοντινός συγγενής μου από την πλευρά του πατέρα μου. Ήταν μεγάλη χαρά το συναπάντημά μας. Έτσι, χάρη στον Κωστή Δαβάρα απέκτησα ξανά μια υπαρκτή πατρογραμμικότητα, μια νέα σχέση με την πατρίδα μου τη Θεσσαλονίκη μέσω Κρήτης, ξαδέλφια, ανίψια, νύφες, συναντήσεις σε γάμους, βαφτίσια και πολλές, πολλές ιστορίες. Πόσες συμπτώσεις γύρω από τον Βρύσινα...

Σε όλη τη διάρκεια της μελέτης του υλικού στις αποθήκες, το Ινστιτούτο για τη Μελέτη της Αιγαιακής Προϊστορίας συνέβαλε παντοιοτρόπως, επί πολλά έτη, με διακριτικότητα και γενναιοδωρία. Στο Μουσείο του Ρεθύμνου, όπου περάσαμε μήνες και μήνες με τους φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας προσπαθώντας να δαμάσουμε τους τόνους της κεραμικής, είχαμε τη σταθερή συμπαράσταση της Εύας Τέγου, της Ειρήνης Γαβριλάκη και της Νότας Καραμαλίκη, που διασφάλιζαν κάθε βοήθεια επιστημονική και διαδικαστική. Η Εύα με ξενάγησε για πρώτη φορά στην κεραμική, και η Ειρήνη στα ειδώλια. Θυμάμαι πολύ καλά τη σιωπή τους και τη σιωπή μου μπροστά στον όγκο του υλικού.

Ολόκληρη η έρευνα δεν θα είχε υπάρξει αν δεν υποστηριζόταν, πάλι διακριτικά και αποτελεσματικά, από τον Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Πολλοί άλλοι συνέβαλαν με πολλούς τρόπους σε όλη τη μακρόχρονη περίοδο μελέτης και συγγραφής του τόμου αυτού, κυρίως φοιτητές του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ευχαριστώ τον Θωμά Τσέλιο, τη Γεωργία Κορδατζάκη, τον Νίκο Δασκαλάκη, την Πέγκυ Βιγλάκη, τον Κώστα Γεωργακόπουλο, τη Δωρίνα Μουλλού, τον Παναγιώτη Ντόβα, την Ελπίδα Συγγελάκη, τον Σπύρο Σηφακάκη, τη Λουκία Φλεβάρη, τη Μαρία Ρούσσου, τη Μαργαρίτα Παπαδοπούλου. Επίσης, τη Νεκταρία Μαυρουδή, την Έφη Μωραϊτάκη, τον José Manuel Navarro, τη Λία Ανδρεάκου. Οι συμβουλές των φίλων μου Κλαίρης Παλυβού, Γιώργου Αλεξόπουλου, Αλεξάνδρας Καρέτσου και Χρήστου Μπουλώτη, μου έδιναν στηρίγματα επιστημονικά και συναισθηματικά. Όλοι έβαλαν ένα λιθάρι στην ολοκλήρωση του ανά χείρας έργου. Κυρίως όμως οι δεκάδες φοιτητές που είναι πάρα πολλοί για να τους αναφέρω, αλλά που αποτέλεσαν βοήθεια και κίνητρο, κάτι σαν ένα άρρητο συμβόλαιο που ώθησε να μπει ένα τέλος στο βιβλίο αυτό.